

URI ASAF

Hang vagy kép?

Képtilalom a zsidó művészetben

A zsidó művészet régebbi, mint a zsidó nemzet. Az egyiptomi kivonulás hozta szabadság első évfordulóját ünneplő zsidók Frigysátrából hiányoznak a képek és szobrok, a jól ismert egyiptomi bálványok. A formálódó nép „készen kapott” művészete teljesen más, mint amelyet az ókori kelet eddig ismert. A legfontosabb különbség a képtilalom. A megkülönböztető képtilalom törvénye a második parancsolat.¹

A mózesi tiltás bálványokra, idegen istenekre vonatkozik. A héberek sokáig nem „érték fel” láthatatlan istenükhöz, semmi nem riasztotta el őket attól, hogy a bálványokban találjanak vigaszt. Nehéz volt egyedül, ezzel a szigorú és sokszor könyörtelen istenséggel túlélni a sivatagi vándorlás éveit és a királyság borús évszázadait. Aron Szinájban és Jerovám király Dánban és Bét Él-ben bálványt készít a népnek, aranyborjút (Kiv 32,4 és 1Kir 12,28) – az Exodus aranyborjú-története talán figyelmeztetés a Kr. e. 10. században élt bűnös Jerovám király számára. A második parancsolat féltékenységekben fog: Isten nem szereti, ha választott népe idegen képmásokat imád.

Isten lényege metafizikai. Ebből következik művészetének alapszabálya: az Isten ábrázolhatatlan. Heine szerint Mózes a héberek első művésze, aki kőpiramisok és obeliszkek helyett új szellemiség-

¹ Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem. Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, a melyek fenn az égben, vagy a melyek alatt a földön, vagy a melyek a vizekben a föld alatt vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat; mert én, az Úr a te Istened, féltón-szerető Isten vagyok, a ki megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmad és negyediziglen, a kik engem gyűlölnék. (Kiv 20,3-5)

gel rendelkező népet teremt.² Ezt a szellemiséget kitölti az élő Isten hangja. Az égő csipkebokor előtt álló Mózes féli, rettegi új protektorát, és annak hangján kívül nem kíván semmiféle vizuális tapasztalást: „Én vagyok a te atyádnak Istene, Ábrahámnak Istene, Izsáknak Istene és Jákobnak Istene. Mózes pedig elrejté az ő orcáját, mert fél vala az Istenre tekinteni” (Kiv 3,6).

A látványnál fontosabb Isten nevének (a tetragrammaton, más néven: „A Név”) jelentése – Mózes viszont csak erre kíváncsi: „...Mózes pedig monda az Istennek: Ímé én elmegyek az Izráel fiaihoz és ezt mondom nekik: A ti atyáitok Istene küldött engem ti hozzátok; ha azt mondják nekem: Mi a neve? mit mondjak nekik? És monda Isten Mózesnek: VAGYOK A KI VAGYOK. És monda: Így szólj az Izráel fiaihoz: A VAGYOK küldött engem ti hozzátok” (Kiv 3, 13-14).

A Név Hóreb hegyi megnyilatkozása a tíz parancsolattal kezdődik, amelynek érvénye rögtön, a sivatagban életbe lép. A királyok koráig tartó, bálványokkal való hosszú küzdelem igazolta a második parancsolat érvényét és minden szigorát. A babilóniai száműzetés alatt a héberek egyistenhívő néppé kovácsolódtak. Ezra, a hazatérő nép vezére, a Kr. e. 5. században arra kötelezte a zsidókat, hogy váljanak el nem-zsidó feleségeiktől. Ezra kegyetlen törvénye hozzájárult az idegen befolyás visszaszorításához. Háromszáz évvel később, a Makkabeusok nemzeti felkelése eltávolította az utolsó akadályt: a görög uralmat és a görög istenek szobraikat. A Név biztos volt az egyeduralmában.

A zsidó művészet soha nem tett semmiféle kísérletet az absztrakt istenség képszerű ábrázolására. A Jeruzsálemi Szentélyben soha nem volt istenkép. A Salamoni Szentély legbelső, 20x20 könyök nagyságú termében („A Szentek Szentje”) állt a frigyláda, és abban a két kőtábla. A kőtáblákat „archaikus”, arcnélküli, szárnyas kerubok őrizték. A Jeruzsálemi Szentély legbelső terme a babilóniai fogság óta üres.

A Nagy Heródes által újjáépített Szentélyről így szól Cassius Dio római történész:³

...a zsidók az emberiség többi részétől eltérőek, gyakorlatilag az élet minden területén, különösen abban, hogy semmilyen ismert (szokásos) istennek nem hódolnak, azonban különleges tiszteletet mutatnak egy bizo-

2 Heinrich Heine, Geständnisse. <http://www.heinrich-heine.net/gestandd.htm>, "Ich sah nicht, daß Moses, trotz seiner Befehdung der Kunst, dennoch selber ein großer Künstler war und den wahren Künstlergeist besaß. Nur war dieser Künstlergeist bei ihm, wie bei seinen ägyptischen Landsleuten, nur auf das Kolossale und Unverwüsthche gerichtet. Aber nicht wie die Ägypter formierte er seine Kunstwerke aus Backstein und Granit, sondern er baute Menschenpyramiden, er weißelte Menschenobelisken, er nahm einen armen Hirtenstamm und schuf daraus ein Volk, das ebenfalls den Jahrhunderten trotzen sollte, ein großes, ewiges, heiliges Volk, ein Volk Gottes, das allen andern Völkern als Muster, ja der ganzen Menschheit als Prototyp dienen konnte: er schuf Israel!"

3 Stern (ed.): *Greek and Latin authors on Jews and Judaism*, 2, 349, Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, 1974.

nyos istenség irányában. Ennek még soha nem állítottak szobrot, még Jeruzsálemen belül sem, azt hiszik, hogy megnevezhetetlen és láthatatlan, különleges módon imádják. Építettek számára egy szentélyt, mely rendkívül nagy és szép, kivéve azt, hogy nyitott és tető nélküli.

Az istenkép, a képábrázolások lehető legveszélyesebbje eleve kizárt. Ebből azonban nem következik, hogy a zsidó művész „kép-fóbiás”. A zsidó művészet szakrális művészet. Mauricy Gottlieb vagy Marc Chagall festményei nem zsidó művészet, hanem zsidó tárgyú művészet. A második parancsolat „alkalmazása” a zsinagóga törvényértő vezetői kezében van, bár a szakrális művész ismeretei gyakran szükségtelenné teszik bármely, halahikus tanács egybehívását.

A Második Szentély pusztulása óta (Kr. u. 70) a szentélyt felváltja a zsinagóga. Ekkor a zsidó nép hite már gyakorlatban is szigorúan monoteista, ezért nincs ellentmondás abban, hogy a talmudi korszakban a második parancsolat nagy szabadságot élvez. Itt elsősorban az elmúlt száz év során feltárt júdeai és galileai mozaikok és freskók gazdagságára⁴ utalunk. A Kibuc Hefcibá területén lévő „Bét Alfa” zsinagóga mozaikpadlója (épült Kr. u. 520-ban) a zodiákust ábrázolja, a művészek nevét is feltüntetve: Máriánosz és fia, Hániná. A naiv rajzolatú képek helybéli (népi) művészekre utalnak, akik hívők, vallásosak, akárcsak a megrendelő falu lakossága. A zodiákus közepén látjuk a négylovas napszekérrel száguldó Hélioszt. Galilea többségében ortodox, farizeus (héb.: prusim) lakossága nem igazán tart a hellénizmus „rossz” hatásától, pedig egyre több a görög ajkú. A korai századokban több görög nyelvű bibliafordítás is készül, amelyre a Talmud áldását adja.⁵ A zodiákus nem zsidó hagyomány, de emiatt nem aggodik a Tibériás városához közel fekvő Hámát Tverjá-beli közösség. Zsinagógájuk, az obligát zodiákus gyönyörű ábrázolásán kívül, a zsidó szimbólumok látványos kompendiuma, köztük a luláv (pálmaág), sófár (újévi kürt), etrog (citrus) és a frigszekrény stb.⁶ A júdeai és galileai mozaikleletek nem maradnak el a híres római kori mozaikok művészi színvonalától. Kapernaum Kr. u. 3. században újjáépített zsinagógájának feltárásánál arccsonkított szobrokat is találtak. Nem tudjuk, ki volt a „képromboló”.

A késői ókor Szentföldjén a második parancsolat kétféle módon „működött”. Az egyik eltúrte a szobor- és képábrázolást, sőt a népszerű, idegen istenségeket, igyekezve a mimetikus jelleget visszaszorítani, a másik pedig teljességgel kizárt bármilyen emberábrázolást, idegen istent (Héliosz, Vénusz stb.). Ez utóbbi szigorára példa a jerikói, Kr. u. a 6. századból származó zsinagóga. A padló közepét héber nyelvű felirat díszíti: „sálom ál Jiszráél” (Béke Izráelre), továb-

4 Gabrielle Sed Rajna (ed.): *Die Jüdische Kunst*, Verlag Herder, Freiburg, 1997.

5 Babilóniai Talmud, Megilla traktátus, Maagar Sifrut ha-kodesh, <http://kodesh.snunit.k12.il/>.

6 Erwin R. Goodenough: *Jewish symbols in the Greco-Roman period*, Bollingen Series XXXVII, Vols. I-VI. New York, Published for Bollingen Foundation, 1953.

bá a hétágú gyertyatartó (a menóra), amelyet két oldalról kürt és pálmaág övez. E zsinagógában sehol nincs emberábrázolás.

A második parancsolat halahikus értelmezésére egyedülálló példa Rabbi Abraham Kook⁷ üzenete a jeruzsálemi Becáel Képzőművészeti Akadémiához. Abraham Kook 1907-ben, mielőtt Brit Palesztina főrabbi lett, levelében a következő szavakkal üdvözli az akadémia megalapítását: „...az ókorban a zsidók isteni parancsra vizuális művészetet teremtettek, így a szépség gyönyörű rózsája biztos kezekben volt. De ezzel a második parancsolat semmit sem változott – mondja Rabbi Kook –: a szigorúan szabályozott kreativitás lehetővé teszi a szépség megnyilvánulását, a díszítést, a festészetet. Mindez meg van engedve a zsidóknak. Az engedély emberábrázolásra (portré és szobor) is vonatkozik, de bizonyos elővigyázatosság mellett...”

A zsidó művészet történetében „valódi” istenkép-ábrázolásnak semmilyen kísérletéről nem tudunk. A Név elképzelése önmagában is olyan abszurditás, amelynek „eltiltásához” nincs szükség kimondott parancsolatra. A Név jelentése, tartalma felfoghatatlan, ennek következtében a mögötte rejlő valóság ábrázolhatatlan. Bár hallotunk Isten trónjáról és a zafír számolyról, de magunkban nem látunk, nem képzelünk el semmiféle istenképet. A tetragrammatonhoz fűződő „képtilalom” (szójáték: képtelenség) a zsidó vallás sajátos, önkéntelen tartózkodása. Említettük: Mózesnél a szellemi előbbre való, mint a vizuális. Emlékszünk a nők bronz tükreinek beolvasztására (Kiv 38,8), amellyel kapcsolatban Rasi⁸ a következőket írja: „Izrael lányai kezében tükrök voltak, amelyekben magukat nézték szépítkezés közben, de még ezeket sem tartották meg, elhozván a szentély adományai közé, Mózes haragudott (a tükrökre), mert ezek a gonosz ösztön számára készültek.”

Mózes számára a vizuális lényegtelen. Talán mégis igaz, hogy a törvényadás napjától kezdve a zsidó nép „képfóbiás”? Mózes többször állt „szemtől szemben” az Úrral, de igazán csak „hátról” látta, amint távolodik, és tarkóján az imaszíj *dálet* (d-betű) formája látszik. Lehet, hogy az Isten éppúgy imádkozik, mint az ember, akit a saját arcmása szerint teremtett? A törvényadás hegyét felhők, villámok és mennydörgés veszi körül. A természeti látványokon kívül a nép csak hangokat hall, a törvény szavait.

Sokszor elfelejtjük, hogy az isteni képmás itt van velünk. Ádám-tól kezdve az emberi arc isteni képmás (Ter 1,27), amelyre különleges „szerzői jog” vonatkozik: az emberi arc engedély nélkül másolhatatlan. Talán erről szól a második parancsolat?

Mi azonban képmás helyett a Hangba kapaszkodunk, amely számunkra a legfontosabb tanúság, mivel az egész nép előtt hangzott el. A Talmudban és a korai középkori írásokban gyakran szerepel egy angyali hang, amelynek neve „a hang lánya” (héber: *bát-kol*). A

7 Kalman P. Bland: *The Artless Jew, Medieval and Modern Affirmation and Denial of the Visual*, e-book, Princeton Univ., 2001.

8 Rasi: Rabbi Slomo Jicháki (1040–1105), az első teljes Tóra- és Talmud-kommentár szerzője.

bát-kol, mintegy deus ex machina, megoldást hoz a rejtélyre, a megoldhatatlan disputákra. A bát-kol arcnélküli, akár a kerub. Talán ő a Frigysátor elveszett kerubja, amely a törvény fölé emeli védő szárnyait? A művészt hangok veszik körül, és ezzel boldog.

Zelda izraeli költőnő szavai szerint⁹ a *hit* és *művészet* testvérek. A héberben *emuná* (hit) és *ománut* (művészet) ugyanaz a szó. Imasá-lunk tele van szőve pompás csíkokkal, az ősi azúrkék színével. Ebbe burkolózva megyünk a második parancsolat elébe, amely hosszú ideje nyitott – felfüggesztett –, bár ezzel a szabadsággal nem tudunk mit kezdeni.

9 Esther Ettinger: *Zelda, her poetry, her life*, Mapa publishers, Israel, 2007.